

MICHAL HOSPODÁR *

Parrésia v kontexte Synody o synodalite

Úvod

V slovenskom teologickom prostredí nie je téma parrésie (gr. *παρρησία*) podrobne rozpracovaná. Prierezovo o nej nachádzame zmienky v *Slovníku biblickej teológie* pri viacerých heslách. Napr. v hesle HRDOSŤ sa konštatuje, že jeden z postojov hrdosti grécky preklad Septuaginta nazýva parrésia a je príbuzný slobode.¹ Izrael mohol po zázračnom vyslobodení z Egypta *chodiť rovno* (Lv 26,13). Parrésia je použitá aj pri hesle SLOBODA (doslova: sloboda povedať všetko). Označuje tu charakteristický postoj kresťana správať sa pred Bohom ako syn a nie ako otrok (Ef 3,12).²

Že ide o pomerne často sa vyskytujúci termín v Biblii vidno aj z toho, že v Novom zákone sa výraz parrésia vyskytuje na mnohých miestach. V synoptických evanjeliách je to ojedinelo v prípade, keď Ježiš otvorene vysvetľuje svojim učeníkom, že musí mnoho trpieť (porov. Mk 8,32). Naproti tomu v Evanjeliu podľa Jána je parrésia použitá 9-krát. V Skutkoch apoštolov sa nachádza až 11-krát. Niekoľkokrát sa nachádza aj v listoch sv. Pavla a Prvom liste sv. Jána. Cieľom tohto príspevku je analyzovať predmetný biblický pojem najprv v jeho pôvodnom filozofickom obsahu. V druhej časti priblížime jeho viacvrstvový význam vo vybraných textoch Nového zákona. Dôležité je poukázať tiež na skutočnosť, že parrésia je dar Svätého Ducha a môžu ho obsiahnuť všetci členovia Cirkvi.

Pojem parrésia

* Michal Hospodár – Gréckokatolícka teologická fakulta Prešovskej, Univerzity v Prešove, Slovakia
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0934-266X>; e-mail: michal.hospodar@unipo.sk

¹ Porov. DUFOUR, X. L. (ed.): *Slovník biblickej teológie*, Trnava: Dobrá kniha, 2015, s. 208.

² Porov. DUFOUR, X. L. (ed.): *Slovník biblickej teológie*, Trnava: Dobrá kniha, 2015, s. 525.

Grécke slovo *παρρησία* pozostáva z dvoch sémantických koreňov: prídavného mena *πᾶς* („každý, celý, všetko“) a podstatného mena *ῥῆμα* („slovo, výrok, reč“). V klasických spisoch antiky sa tento výraz významovo prekrýval s otvorenosťou v reči a smelosťou. Od 5. storočia pred Kristom sa objavoval aj v dielach slávnych predstaviteľov starovekého gréckeho literárneho sveta. *Παρρησία* bol považovaný za jeden z najcharakteristickejších zákonov (*ἐξουσία*) aténskej demokracie a jej základný kameň. „Každý občan mal rovnaké možnosti ovplyvňovať osud svojej vlasti a miera zapojenia závisela od individuálnych predispozícií.“³

Muž, ktorý sa vyznačoval *παρρησία*, uviedol skutočný stav vecí, preto tento výraz, sémanticky blízky pravde (gr. *ἀλήθεια*), nadobudol význam otvorenosti voči pravde. Osoba, ktorá hovorila *παρρησία*, hovorila všetko, čo mala na mysli, nič neskrývala. Presne a úplne opísala, o čom premýšľala, aby to poslucháči pochopili. Rečník použil tie najpriamejšie slová a formy vyjadrenia, aké mohol nájsť. Filozofi verili, že povedať pravdu s *παρρησία* je povinnosťou.⁴

Súkromná sféra

Pojmy *παρρησία* a *παρρησιάζομαι*, upravené z politickej arény, zohrali veľkú úlohu aj v súkromnej sfére. Používali sa na označenie postoja charakteristického pre priateľstvo, ktoré sa vyznačovalo schopnosťou kritizovať priateľa s cieľom pomôcť mu pochopiť nesprávnosť jeho správania. To bolo možné len vtedy, keď sa priatelia k sebe správali úctivo a dali si právo povedať, čo si úprimne mysleli. Vďaka tomu bolo možné budovať spoločné dobro. Jestvuje aj opačný postoj ako povinnosť vždy povedať pravdu. Vyjadruje ho známe slovenské príslovie: „Za pravdu sa každý hnevá.“ Z bežnej skúsenosti je zrejmé, že nezrelého človeka sa môže pravda o ňom samom natoľko negatívne dotknúť, až sa stane nepriateľom jej nositeľa.

Parrésia v Novom zákone

V Novom zákone sa nachádza podstatné meno *parrésia* 31-krát, sloveso *parrésiazomai* 9-krát. Kniha Skutkov apoštolov poskytuje mnoho cenných rád, ako plodne vykonávať dielo hlásania evanjelia. Svätý Lukáš veľmi často, 11-krát, opisuje toto ohlasovanie gréckym podstatným menom *παρρησία* (hovoriť všetko, úprimnosť, smelosť, odvaha) alebo slovesom *παρρησιάζομαι* (hovorte slobodne, otvorene, bez strachu, majte odvahu). *Parrésia* v biblickom kontexte znamená synovskú dôveru alebo odvahu vo vzťahu k Bohu – Otcovi. Môžeme to významovo preložiť aj ako otvorenosť voči druhému. Apoštol Pavol vyznáva i v hodinách krízy (Gal 5,10), že dôvera mu dáva neochvejnú istotu, aby s celou otvorenosťou (*parrésia*) hlásal Božie slovo (1 Sol 2,2). V nasledujúcej tabuľke je

³ Wróblewski W., *Rozwój idei społeczeństwa obywatelskiego w Atenach w wieku VI i V przed Chrystusem*, Toruń 2004, s. 141.

⁴ Porov. Foucault M., *Fearless Speech*. Los Angeles: Semiotext(e), 2001, s. 16.

uvedený kompletný zoznam citátov z Nového zákona, kde sa vyskytuje predmetný pojem parrésia, resp. jeho slovné odvodeniny.

Synopt. evanj.	Jánovo evanj.	Skutky apošt.	Pavlove listy	Katolícke listy
Mk 8:32	Jn 7:4	Sk 2:29	2 Kor 3:12	1 Jn 2:28
	Jn 7:13	Sk 4:13	2 Kor 7:4	1 Jn 3:21
	Jn 7:26	Sk 4:29	Ef 3:12	1 Jn 4:17
	Jn 10:24	Sk 4:31	Ef 6:19	1 Jn 5:14
	Jn 11:14	Sk 28:31	Flp 1:20	
	Jn 11:54	Sk 9:27	Kol 2:15	
	Jn 16:25	Sk 9:28	1 Tim 3:13	
	Jn 16:29	Sk 13:46	Flm 1:8	
	Jn 18:20	Sk 14:3	Hebr 3:6	
		Sk 18:26	Hebr 4:16	
			Hebr 10:19	
			Hebr 10:35	

Tabuľka zostavená podľa ABARIM Publications: *Greek New Testament concordance of the noun παρρησία*. Dostupné na: <https://www.abarim-publications.com/DictionaryG/p/p-a-r-r-et-s-i-a.html>

Katechizmus Katolíckej cirkvi

Katechizmus Katolíckej cirkvi používa slovo parrésia v štvrtej kapitole pri uvádzaní do modlitby Otče náš. „Táto moc Ducha, ktorá nás uvádza do Modlitby Pána, je vo východných i západných liturgiách vyjadrená krásnym, typicky kresťanským (gréckym) výrazom parrhesia, čo znamená priesračná jednoduchosť, synovská dôvera, radostná sebaistota, pokorná odvaha, istota, že sme milovaní“ (KKC 2778). Uvedené aspekty sa navzájom dopĺňajú a tým komplexne vyjadrujú obsah skúmaného pojmu.⁵ Každý z týchto aspektov parrésie nachádza svoje biblicko-teologické zdôvodnenie a potvrdenie v Ježišových výrokoch či ďalších textoch Nového zákona, z ktorých vyberáme:

1. priesračná jednoduchosť

Ježiš im povedal: „Nechajte deti a nebráňte im prichádzať ku mne, lebo takým patrí nebeské kráľovstvo“ (Mt 19,14).

2. synovská dôvera

Pristupujme teda s dôverou k trónu milosti, aby sme dosiahli milosrdenstvo a naši milosť a pomoc v pravom čase (Hebr 4,16).

⁵ Podrobný exegetický výklad uvedených aspektov v KKC presahuje rozsah tohto príspevku.

3. radostná sebaistota

Lebo ste nedostali ducha otroctva, aby ste sa museli zasa báť, ale dostali ste Ducha adoptívneho synovstva, v ktorom voláme: „Abba, Otče!“ Sám Duch spolu s našim duchom dosvedčuje, že sme Božie deti (Rim 8, 15-16).

Ak je Boh za nás, kto je proti nám? (Rim 8,31).

4. pokorná odvaha

Buďte „...stále pripravení obhájiť sa pred každým, kto vás vyzýva zdôvodniť nádej, ktorá je vo vás. Robte to však skromne, s bázňou a s dobrým svedomím, aby sa tí, čo tupia váš dobrý život v Kristovi, zahanbili práve v tom, z čoho vás osočujú“ (1 Pt 3, 15-16).

5. istota, že sme milovaní

A tak už nie si otrok, ale syn; a keď syn, tak skrze Boha aj dedič (Gal 4,7).

Kázanie apoštolov s odvahou

Táto krátka kontextová analýza sa zameriava iba na tri pasáže, v ktorých sa sloveso *παρρησιάζομαι* objavuje: Sk 9, 27-28; Sk 2, 29 a Sk 4, 29. Opisujú Šavlov pobyt v Damasku a v Jeruzaleme, kde robí svoje prvé kresťanské kroky. Ďalej Petrovu kerygmatickú kázeň na Turíce a nakoniec odvalu apoštolov Petra a Jána po zázračnom uzdravení chromého človeka.

V deviatej kapitole Skutkov apoštolov sa objavuje (prvýkrát v tejto knihe) sloveso *παρρησιάζομαι*. Vzťahuje sa na hlásanie evanjelia Šavlom potom, „ako na ceste videl Pána a že s ním hovoril...“ (Sk 9,27). Stretnutie zmŕtvychvstalého Krista v Damasku bolo pre neho impulzom ohlasovať evanjelium a smelo si počínať v Ježišovom mene“ (porov. Sk 9, 27-28), najskôr v Damasku a neskôr aj v Jeruzaleme. Barnabáš, ktorý uisťuje kresťanov o Šavlových úprimných úmysloch, ukazuje svoju odvalu. Opisuje to pomocou aoristu *ἐπαρρησιόσατο* (Sk 9,27). Novoobrátený učeník ihneď potvrdzuje Barnabášove svedectvo kázaním. Pri rozprávaní o Šavlovi autor Skutkov používa prídastie *παρρησιάζομενος* (Sk 9,28). „To, čo bolo v 9,20 definované ako *κηρύσσειν*, teraz opisuje *παρρησιάζεσθαι*.“⁶

Predtým bolo podstatné meno *παρρησία* použité štyrikrát (Sk 2,29; 4,13; 4,29, 31). Mal na mysli slovo Božie zvestované v Jeruzaleme. Prvýkrát sa to objavilo v opise Petrovej reči v deň Turíc. Apoštol pomocou úryvkov z mesiášskych žalmov 16(15) a 110(109) vedený inšpiráciou Ducha Svätého zhromaždenému publiku otvorene ukázal, že patriarcha Dávid zomrel a bol uložený do hrobu. Slová starozákonných textov aplikoval na Mesiáša, ktorého stotožnil so vzkrieseným Kristom. Potom Peter spolu s Jánom stretol v chráme chromého muža, ktorého Ježišovou mocou uzdravil. Apoštolskú kerygmu predniesol druhýkrát. Obaja učenici boli potom uväznení predstaviteľmi jeruzalemských úradov, ktorí boli pobúrení tým, že hlásali vzkriesenie z mŕtvych v Ježišovi. Na

⁶ Winter, S.C.: ΠΑΡΡΗΣΙΑ in Acts. In: Fitzgerald, J. (ed.): *Friendship, Flattery, and Frankness of Speech: Studies on Friendship in the New Testament World*. Leiden: BRILL, 1996, s. 193.

druhý deň sa Peter a Ján postavili pred Sanhedrin a vydali svedectvo o svojej viere vo vzkriesenie. Ich odvaha (παρρησία) ohromila zákonníkov a všetkých zhromaždených. Ako Ľudia „neučení a negramotní“ (ἀγράμματοι καὶ ἰδιῶται) vyznávali Krista tak, že hovorili pod vplyvom Ducha, ktorý im bol daný. Členovia Sanhedrinu nenašli dôvod na potrestanie apoštolov a prepustili ich. Zakázali im však hovoriť v Ježišovom mene a učiť. Peter a Ján hneď išli k „svojim“ (τοὺς ἰδίους), ktorým povedali o prenasledovaní. V reakcii na to sa celé kresťanské spoločenstvo jednomyselne modlilo k Bohu. Jeho bezprostredným ovocím bolo naplnenie Duchom Svätým a zmocnenie pokračovať v evanjelizačnej misii. O pomoci prijatej od Otca skrze Krista svedčia „znamenia a divy“ (Sk 4,30), ktoré potvrdzujú pravdivosť hlásaného posolstva. Všetci služobníci (δοῦλοι) dostali od Boha charizmu παρρησία, ktorá im umožnila odvážne hlásať posolstvo spásy aj napriek ťažkostiam a prenasledovaniu.

Aj Pavol vo svojich listoch zdôrazňuje, že παρρησία považuje za neoceniteľný dar. Spomenul to v Ef 6, 18-19: „Vo všetkých modlitbách a prosbách sa modlite v každom čase v Duchu! A v ňom vytrvalo bdejte a proste za všetkých svätých! Aj za mňa, aby mi bola daná reč, keď otvorím ústa, a aby som smelo zvestoval tajomstvo evanjelia,“ (ἐν παρρησίᾳ γνωρίσαι τὸ μυστήριον τοῦ εὐαγγελίου). V 1 Sol 2,2 použil sloveso παρρησιάζομαι, aby zdôraznil, že Boh mu dal možnosť vykonávať službu slova: „Po toľkom utrpení a potupovaní, ako viete, vo Filipách, vo svojom Bohu sme našli odvahu hlásať vám Božie evanjelium uprostred mnohých ťažkostí (ἐπαρρησιασάμεθα ἐν τῷ θεῷ ἡμῶν λαλήσαι ὑμᾶς τὸ εὐαγγέλιον τοῦ θεοῦ ἐν πολλῷ ἀγῶνι).

Svätý Lukáš v analyzovaných textoch Skutkov apoštolov používa sloveso παρρησιάζομαι na opis ohlasovania evanjelia vo svätom meste Jeruzaleme (Sk 9,28) aj v Damasku (Sk 9,27). Od tohto momentu sa v rozprávaní podstatné meno παρρησία a sloveso παρρησιάζομαι začínajú používať len na súvis rečí odohrávajúcich sa mimo Jeruzalema. Táto zmena súvisí s expanziou Cirkvi za hranice Palestíny, ktorá predstavuje súhrn zhrňujúci históriu Šavlovho obrátenia a predstavujúci prvé mesiace jeho pôsobenia (porov. Sk 9,31)⁷.

Byzantská liturgia

Z nosnej biblickej roviny sa dotknime výrazu parrésia aj v spirituálnej rovine. „Stav človeka, ktorému Kristus znovu prinavrátil skutočnú slobodu, je v duchovnej tradícii kresťanského Východu od čias cirkevných Otcov vyjadrovaný pojmom *parrhesia*.“⁸ Konkrétne vyjadrenie tohto stavu či postoja nachádzame aj v byzantskej Liturgii sv. Jána Zlatoústeho. Pred modlitbou Otče náš je proklamovaná výzva kňaza: „A dovoľ nám Vládca, s dôverou a bez strachu

⁷ Porov. Winter, S.C.: ΠΑΡΡΗΣΙΑ in Acts. op. cit., s. 193.

⁸ Mojžeš M., *Spiritualita kresťanského Východu*. Prešov: PU GTF, 2011, s. 57.

z odsúdenia vzývať ťa nebeského Boha Otca a povedať.“⁹ V tejto výzve je vyjadrený synovský postoj modliaceho sa, ktorý bez strachu a s dôverou prístupuje pred nebeského Otca a vyjadruje pred ním svoje prosby.

V prvých storočiach kresťanstva neofyta keď vystúpil z krstného bazéna, modlil sa práve modlitbu Otče náš, aby tak vyjadril svoju novú identitu syna, volajúceho k svojmu Otcovi. Aj dnes je modlitba Otče náš pre všetkých kresťanov najlepším vyjadrením ich synovského postoja voči Bohu – Otcovi.

Práca so slovom v synodálnom procese

Katolícka cirkev aktuálne prežíva prvú (diecéznu) fázu Synody o synodalite. Je tu pozvanie i príležitosť s odvahou vykročiť na cestu reformy v duchu osvedčenej pravdy: *Ecclesia semper reformanda*. Dnes je to volanie reformy smerom k synodalite, čo je vlastná povaha Cirkvi. V *Prípravnom dokumente* k synodálnemu procesu rezonuje pozvanie pre členov cirkvi učiť sa počúvať iných, otvorene hovoriť a správne rozlišovať. V týchto troch sub-procesoch je ukrytá vlastná metóda synody. Samozrejme, pod vedením Svätého Ducha, ktorý je hlavným protagonistom želanej obnovy našich cirkevných spoločností. V centre naznačených procesov je slovo (gr. λογος). Gregor Naziánsky († 390) preberá od Origena († 253) výraz, že človek je *logikos*, teda ten, kto má dar slova a touto schopnosťou spája ľudí s Kristom, ktorý je vtelené Slovo Otca. Slová ako nástroj dorozumenia majú byť podľa Gregora zrozumiteľné a primerané. Sám o tom hovorí: „Nie som žiadny uhovorený človek, ktorý by chcel hovoriť, keď mu Duch prikazuje zachovať ticho; nie som však ani tak tichý a hlúpy, aby som zavrel svoje ústa na zámok v okamihu, ktorý vyžaduje vhodné slovo. Zatváram a otváram svoju bránu pre Noús, pre Slovo a Ducha, ktorí sú jedno podľa prirodzenosti a božstva.“¹⁰

Kňazi v pastorácii sú zvyknutí hovoriť od ambóny nedeľnú homíliu a príležitostnú kázeň. Ak sú pripravení hovoriť na jednu tému, cítia sa viac-menej istí pred svojimi poslucháčmi. Hovoriť synodálne je však umenie nielen monológu a monotémy, ale reálneho dialógu na zhromaždení. To platí pre kňazov i laikov. Hodnota synodálneho dialógu závisí od odvahy hovoriť aj počúvať. Často je tu prítomné počúvanie, hovorenie i rozlišovanie naraz. A tu môže nastať problém: Ako hovoriť spôsobom, aby boli zasiahnutí pokiaľ možno všetci účastníci dialógu? Riešením podľa T. Špidlíka je Svätý Duch, ktorý napĺňa srdcia všetkých a vytvára duchovnú zhodu (gr. *homologiu*) medzi zúčastnenými.

My kňazi v pastorácii možno očakávame, že veriaci sa aktívnejšie chopia príležitosti vyjadriť sa k životu farnosti či celej miestnej cirkvi. Na jednej strane výzva k aktívnemu prístupu k synode miestami vzbudila aj obavu z ich

⁹ *Svätá božská liturgia nášho otca svätého Jána Zlatoústeho*. Prešov: Spolok biskupa Petra Pavla Gojdiča, 1998, s. 61.

¹⁰ Gregor Naziánsky, Oratio, 12,1, IN PG 35,844a. In: Špidlík, T. – Rupnik, M.I.: *Nové cesty pastorálnej teologie*. Olomouc: Refugium Velehrad-Roma, s.r.o., 2008, s. 230.

kritickosti. Podstatou synody však nie je lacná kritika, lež úprimné počúvanie a slovo pravdy, povedané v konštruktívnom duchu pre spoločné dobro. Synodálny proces zďaleka nekončí diecéznou fázou, ale pokračuje ďalej až po praktickú implementáciu záverov zo syntézy. Ak jestvuje priepasť medzi klerikmi a laikmi, potrebujeme dobudovať pomyselný most na preklenie tejto priepasti. Synodálna cesta je k tomu vhodnou príležitosťou.

Vieme, že každé stretnutie si vyžaduje parrésiu, teda otvorenosť, odvahu, ochotu nechať sa osloviť tvárou a príbehom toho druhého. Vo vedení synodálneho dialógu je ešte jedno nebezpečenstvo – klerikalizmus. Svätý Otec František často varuje pred touto pliagaou. „Pokým sa neraz radšej uchýľujeme k formálnym vzťahom alebo si nasadzujeme príležitostné masky – klerikálny duch a dvorné maniere: byť viac monsignorom než otcom –, tak na druhej strane stretnutie nás mení a často nám vnuká nové cesty, na ktoré sme nemysleli.“¹¹

Záver

Aktuálna synoda je proces, v ktorom sa Cirkev má stať tým, čím je, teda synodou. Aké bude skutočné ovocie prebiehajúcej synody závisí aj od toho, či dokážeme vo vnútrocirkevnom dialógu dobre počúvať jeden druhého. Z počúvania vzniká tvorivá komunikácia, ktorá sa završuje duchovným rozlišovaním, aby sme spoznali, kam Duch Boží dnes vedie Cirkev. Špecifikom tejto synody je pozvanie k jej prežívaniu pre všetkých pokrstených, teda aj laikov. A práve *παρρησία* je výsadou ľudí pokrstených a vyvolených Bohom. Hovoria pravdu v plnej poslušnosti Duchu Svätému, ktorý ich spája a oživuje každé spoločenstvo. Je potrebné v aktuálnom synodálnom procese vziať výzvu Prípravného dokumentu (od. 30) k parrésii vážne a to vo vzťahu k svetu i k Cirkvi.

* * *

Parrhesia in the context of the Synod on synodality

Abstract

The Catholic Church is experiencing a Synod on Synodality from October 17, 2021, by decision of the Holy Father Francis. The aim of the Synod is to revive this forgotten form of life for all members of the Church and to make it the natural style of their life. The synodal walk in faith (*syn* - together; *hodos* - journey) increasingly counts on the laity and the use of their potential in bearing responsibility for the Church. The current Synod is both an invitation and a chance to learn to listen to one another, to talk about living the faith and to discern correctly what the Holy Spirit wants to remind his Church today.

¹¹ František: *Homília pápeža Františka pri otvorení synody*: Stretnúť sa, počúvať, rozlišovať. <https://www.tkkbs.sk/view.php?cisloclanku=20211011018>

In the documents of the Magisterium for the synodal process there is the word *parrhesia* (Gr. *παρρησία*), the content of which is no longer obvious. “All are invited to speak with courage and *parrhesia*, that is, integrating freedom, truth, and charity” (*Preparatory Document*, 30). In this paper we will discuss the meaning of this term primarily from a biblical perspective. We note that it is a special charism of the Holy Spirit. Using specific passages from the New Testament and the Eastern liturgy as examples, the paper reveals the richness of content and the practical use of *parrhesia* in the synodal walk.

Key words: *Parrhesia*. Synod. Courage. Trust. Paul. Holy Spirit.

Použitá literatúra

- Abarim Publications: *Greek New Testament concordance of the noun παρρησία*. Dostupné na: <https://www.abarim-publications.com/DictionaryG/p/p-a-r-r-et-s-i-a.html>
- Dufour, X. L. (ed.), *Slovník biblickej teológie*, Trnava: Dobrá kniha, 2015, s. 1093.
- Foucault, M., *Fearless Speech*. Los Angeles: Semiotext(e), 2001, s. 183.
- František, *Homília pápeža Františka pri otvorení synody: Stretnúť sa, počúvať, rozlišovať*. Dostupné na: <https://www.tkkbs.sk/view.php?cislocianku=20211011018>
- Katechizmus Katolíckej cirkvi*. Trnava: Spolok svätého Vojtecha, 1999, s. 918.
- Mojzeš, M., *Spiritualita kresťanského Východu*. Prešov: PU GTF, 2011, s. 117.
- Merk, A. (ed.), *Novum Testamentum graece et latine*. Editio tertia. Romae: Sumptibus Pontificii instituti biblici, 1938, s. 852.
- Svätá božská liturgia nášho otca svätého Jána Zlatousteho*. Prešov: Spolok biskupa Petra Pavla Gojdiča, 1998, s. 87.
- Sväté písmo Starého a Nového Zákona*. Trnava: Spolok svätého Vojtecha, 2018, s. 1879.
- Synoda biskupov: *Pripravný dokument*. Dostupné na: https://www.synoda.sk/downloads/pripravny_dokument.pdf
- Špidlík, T. – Rupnik, M.I., *Nové cesty pastorální teologie*. Olomouc: Refugium Velehrad-Roma, s.r.o., 2008, s. 656.
- Winter, S.C., ΠΑΡΡΗΣΙΑ in Acts. In: Fitzgerald, J. (ed.): *Friendship, Flattery, and Frankness of Speech: Studies on Friendship in the New Testament World*. Leiden: BRILL, 1996, s. 295.
- Wróblewski, W. *Rozwój idei społeczeństwa obywatelskiego w Atenach w wieku VI i V przed Chrystusem*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2004, s. 253.